

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Fas Krallığı'nda Dinin Kurumsallaşması: Yüksek Âlimler Konseyi

The Institutionalization of Religion in The Kingdom of Morocco: The Supreme Council of Scholars

Burak Yetimoğlu*

Öz: Fransa Himayesi döneminde kurulmuş olan Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Fas Krallığı devleti 1956 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra da varlığını korumuş ve faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bakanlığın bu yeni dönemdeki işlevi ise Fas Krallığı'nın sahip olduğu güçlü ritüellerin modern döneme aktarılmasında önemli bir rol üstlenmek olmuştur. Ayrıca, Bakanlık söz konusu işlevini yerine getirirken sürekli bir şekilde kurumsal büyümesini sürdürmeye de devam etmiştir. 2011 yılında Ortadoğu ve Kuzey Afrika coğrafyasında birçok ülkede başlayan protesto gösterileri sonrası yaşanan krizlerden Fas'ın komşuları da etkilenmiştir. Ancak bu eylemleri doğru okuyarak bahse konu süreçten "sistemi" daha güçlü ve oturmuş bir şekilde çıkartan Fas Krallığı'nın "istisnai hâli" daha çok tartışılmaya başlanmıştır. İşte bu çalışmada, Fas Krallığı'nın bu istisnai durumunun oluşumunda ve devamında önemli bir rol üstlenmiş olan Din ve Vakıf İşleri Bakanlığının kurumsallaşma süreci ele alınacaktır. Söz konusu sürecin tüm ülkede nasıl bir etkiye sahip olduğunu daha iyi analiz edebilmek için ise vaka olarak Yüksek Âlimler Konseyi seçilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmada Yüksek Âlimler Konseyi üzerinden, Fas Krallığı'nın dini kurumsallaşma sürecini nasıl tamamladığı ve bunun diğer dini kurumlara nasıl etki ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fas, Dini kurumsallaşma, Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Yüksek Âlimler Konseyi, Kurumsallaşma

Abstract: The Ministry of Religion and Foundation Affairs which was established during the protectorate of France, preserved its existence and carried on the activities even after the independence of the Kingdom of Morocco in 1956. The Ministry's function in the new term was to play an important role in transferring the strong rituals of the Kingdom of Morocco to the modern period. Moreover, the ministry has sustained its institutional growth continuously in some way while maintaining its aforementioned function. Even the neighbours of Morocco was affected by the crises that were resulted from the demonstrations starting in many countries in the North Africa and the Middle East in 2011. However, pulling out the system stronger and well-established from the period by reading such movements correctly has led to more discussions for the "exceptional status" of the Kingdom of Morocco. In this study, institutionalization of the Ministry of Religion and Foundation Affairs which took an important role in creation and maintenance of the exceptional status of the Kingdom of Morocco will be covered. The Supreme Council of Scholars was chosen in order to analyze how the aforementioned period has had effects on the whole country. As a consequence, in this study, through the Supreme Council of Scholars, the way the

* Doktora, Université Internationale de Rabat, burak.yetimoglu@uir.ac.ma, ORCID: 0000-0001-5603-3643

Cite as/ Atf: Yetimoğlu B. (2023). Fas Krallığında Dinin Kurumsallaşması, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 88-101. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1311042>

Received/Geliş: 07 June/ Haziran 2023

Düzeltilme/Revised form: 04 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 13 August/Ağustos 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

Kingdom of Morocco has completed the religious institutionalization period and how it had effects on other religious institutions is accentuated.

Keywords: Morocco, Religious Institutionalization, The Ministry of Religion and Foundation Affairs, The Supreme Council of Scholars, Institutionalization

Giriş

Arap Baharı eylemleri sırasında ve sonrasında Fas Krallığı'nın, komşu Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerine nazaran çok daha farklı bir yönetim tarzı ortaya koyduğu birçok çalışmada belirtilmiştir. Bahse konu çalışmaların ana kavramı ise "Fas istisnası" olmuştur (Saghi, 2012)(Abouyoub, 2012, 2)(L'«*exception marocaine*» dans le contexte des soulèvements arabes, t.y.) (Soage, 2013). O dönemde, bu yayımların söz konusu kavram çerçevesinde ortaya çıkmasının en önemli sebeplerinden biri; Fas Krallığı'nın, tüm bölgeyi saran protesto gösterileri sürecini komşu ülkelere nazaran çok daha hafif atlatması ve ardından demokratik bir şekilde "İslamcı" bir partiye hükümeti kurma görevini vermiş olmasıydı. Bahsi geçen yayınlarda üzerinde uzlaşılan tespitlerden biri, Fas Krallığı'nın sahip olduğu dini ve geleneksel güçlerin, yöneticinin yani kralın meşruiyetini önemli derecede artırdığı yönündedir. Daadaoui, bu meşruiyetin ana kaynaklarını "gücün ritüelleri" kavramsallaştırmasını ortaya koyarak belirtmiş ve Fas hükümdarlarının uzun yıllar boyunca ülkede hüküm sürmesini Baraka,¹ Emir'ül-Müminin vasfı ve Bay'a (biat) gibi kavramlar üzerinden açıklamıştır (Daadaoui, 2011).

Fas Krallığı'nda bu kavramların kullanımı aslında yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca bölgede kurulan sultanlıklar döneminde de bu geleneksel güçler yoğun bir şekilde kullanılmış ve geleneksel otoritenin önemli bir güç hâline dönüşmesini sağlamıştır (Ceran, 2012). Fas'ın Fransa tarafından himaye altına alınması ve ardından gelen bağımsızlık sonrası modern devletin kurulumu ile bu geleneksel güçlerin kurumsallaşması çalışmaları da yoğun bir şekilde başlamıştır (Tozy, 1999). Bağımsızlık sonrası kurulan "modern" Fas Krallığı'nda her ne kadar birden çok geleneksel gücün (askeri, mali, eğitim, kültürel) kurumsallaşma çalışmaları yoğun bir şekilde yürütülmüşse de bu çalışmada dini gücün kurumsallaşması ve faaliyetlerinin yoğunlaşması üzerinde durulacaktır.

Uzun yıllar Fransa'da asker olarak görev yapmış Fransız Sosyolog Robert Montagne'a göre Fas'ta bulunan dini kurumlar, ülkenin birliğinin sağlanmasında önemli rol oynamış ve ülkenin örgütlenmesi için çok değerli bir konuma gelmişti (Johansen, 1988: 225). Dinin tarihsel rolünün çok önemli olduğu, ancak bürokratik ve merkezi bir kurumun gelişmesiyle birlikte, Fas'ta siyasi ve idari birliğin sağlanacağı ile ilgili çalışmalar 20.yy'da Fas'ta bulunan birçok sosyolog için geçerli bir analizdi. Bu nedenle kurumun ve kurumsallaşmanın üzerine de bir tanımlama yapmak faydalı olacaktır.

Kurumsal iktisadın gelişmesi ve kurum kavramının felsefe, sosyoloji, siyaset ve coğrafya gibi diğer bazı disiplinlerde de kullanılmasıyla birlikte, "kurum" terimi son yıllarda sosyal bilimlerde giderek daha yaygın hâle gelmiştir. Ancak "kurum" kelimesinin anlamını incelediğimizde "müessese" yani tesis etmek manasından geldiğini, bir şeyin kurulması, inşa edilmesi manasına geldiği görülecektir (Kadir Canatan, 2012). Böylelikle kurumun, bir şeyi inşa ederken aslında bizim davranışlarımızı, sosyal etkileşimlerimizi de etkilediği bir gerçektir. Kurumlar, insanların davranışlarını şekillendirir, böylece aslında hem bir kısıtlama ortaya koymuş olur hem de davranışlarımızın ve kararlarımızın ortaya çıkmasına sebep olur diyebiliriz. Yine başka bir tanıma göre kurumlar, aktörleri değiştirme potansiyeline sahip özel bir sosyal yapı türü olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda kurum ve kurumsallaşma "davranışların düzenliliğini" eylemlerin düzenli ve kontrollü hâle getirilmesini aynı zamanda da hayatın şartlarına göre düzenlenip fiiliyata dökülmesini sağlamaktadır (Kadir Canatan, 2012).

¹ Bazı saygı duyulan İslami figürler veya kutsal nesnelere tarafından gösterilen faydalı değişim (Larousse, t.y.).

Aslında kurumsallaşma, bir yandan tam olarak kurumsallaşmasını tamamlamış kurumların zayıf faaliyetlerinin daha kapsayıcı hâle gelmesini sağlamakta ve bir yandan da bu kurumların daha geniş bir etki oluşturmaya sürecine de eşlik etmektedir. Bu minvalde kurumsallaşma faaliyetleri, bir kurumun çalışmalarını belirli bir forma sokmak, sistemli bir hâle getirmek ve organizasyon yapılarını oluşturmaktır. Düzensiz ve dağınık bir yapıdan daha düzenli ve toplu bir oluşumu tesis etmektir. Bu bağlamda, kurumsallaşma resmi müesseselerin teşekkül etmesiyle gayrresmi normların ve yönetsel ritüellerin ortaya çıkıp sürdürülmesini bir arada içerir (Hodgson, 2006). Tarihi ve kurumsal terimlerle ifade etmek gerekirse; bürokratikleşme, çözümü gerekli kılan asıl koşullar ortadan kalksa bile, bir çatışmanın çözümünün devlet altyapısında sabitlendiği bir süreçtir. Kurumsallaşma bazen muhalif aktivistlerin hem bugünkü hem de gelecekteki etkisini sınırlamayı amaçlayan kasıtlı bir devlet stratejisidir. Dinin bürokratikleştirilmesi, devletin sadece mevcut dini elitlerin değil, aynı zamanda gelecekteki dini elitlerin de sadakatini teşvik etmesini sağlamaktadır 0.00.0000 00:00:00.

Fas Krallığı'nda da dinin kurumsallaşması bu şekilde ilerlemiş ve dağınık yapıda olan dini faaliyetler ve organizasyonlar tek çatı altında toplanmaya çalışılmıştır (Tozy, 2009). Çünkü daha önce de belirttiğimiz üzere İslam, aynı zamanda Fas'ın devlet ve parlamentoyu denetleyen geleneksel monarşiye dayalı siyasi sisteminin de önemli bir meşruiyet ayağıdır. Dinin kurumsallaştırılması böylece dini otoriteyi devlet kurumlarına bağlayarak devlet dışı diğer dini aktörlerin otoritesini değiştirmektedir. Böylelikle, dinin kurumsallaştırılması, Fas Krallığı'nda Fransa Himayesi öncesi yer alan bağımsız güçlü din adamlarının da etkisini kırıp, din adamlarını ve dini kurumları merkezi otoriteye bağlamıştır (Tozy, 2013a).

Fas Krallığı, sahip olduğu geleneksel güç kaynaklarını modern devlete geçişte de devam ettirmenin yollarını aramıştır. Bunun ilk örneği, 1962 anayasasında Fas hükümdarının Emirü'l-Mü'minîn olarak nitelenmesidir. Bahse konu anayasa maddesi, Fas kralının sadece siyasi bir lider değil aynı zamanda manevi bir lider olduğunu da göstermektedir. Bu güç ritüellerinin anayasaya aktarımı ile, aynı zamanda Krallığın ve Fas'a özgü dini anlayışın kurumsallaşması, "doğru" bir İslami anlayışın yayılması ve halka öğretilmesi için de Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı kurulmuştur. Bakanlığın kuruluşu, Fransa Himayesi dönemine dayanıyor olsa da kurumsal yapı bağımsızlık sonrası yeniden inşa edilmiş; Bakanlık, II. Hasan döneminde etkisini artırmış ve son olarak VI. Muhammed döneminde bünyesinde çok fazla yeni birim açılarak faaliyetlerine devam etmiştir (El-Katiri, 2013: 57).

Fas Krallığı; bağımsızlık sonrası, dünyada etkisini gösteren birçok küresel meseleden etkilenmiştir. Krallığın devlet politikalarını etkileyen söz konusu küresel meselelerden biri de 11 Eylül saldırıları olmuştur. Tozy'e göre, bu saldırılar sonrasında din meşruiyet alanından çıkarılıp güvenlik alanına taşınmış ve proaktif bir din politikası zorunlu hâle gelmiştir. 11 Eylül sonrası Madrid saldırılarının da Fas'ta önemli bir etkisi olmuş ve bu saldırılar Fas Krallığı'nı bölgesel ve küresel bir dengenin parçası hâline getirmiştir (2009: 67).

İlk olarak Amerika'da ardından İspanya'da gerçekleşen söz konusu terör eylemleri sonrası Fas Krallığı "dini aşırılıkla" mücadele etme ve yeni bir dini anlayış çerçevesince dini bürokrasisini inşa etme kararı almıştır (Tozy, 2009). Bu süreçte alınan kararlardan en önemlisi yeni Din İşleri Bakanı olarak Ahmet Tevfik'in atanması olmuştur. Bu değişikliğin sebebi, bir önceki bakanın selefi görüşlerle probleminin olmaması ve "dini aşırılıkla" etkin bir mücadele sürdürmeyeceğinin düşünülmesi olarak ifade edilebilir. Yeni din anlayışında sufi görüşün ve "hoşgörü, dinler arası diyalog" kavramlarının önemli bir yer alacağı düşünüldüğünde, Fas'ın önemli sufi tarikatlarından birine mensup olan bir akademisyenin Fas'ın en mühim bakanlıklarından birine atanması daha iyi anlaşılabilir. Tevfik'in sahip olduğu akademik geçmiş, sufi gelenekten geliyor olması ve Afrika hakkında sahip olduğu bilgi; Fas'ın yeni dini kurum felsefesini ortaya koymuştur (Baylocq vd., 2016).

"Fas'ın 11 Eylül'ü" olarak nitelenen 2003 yılında Kazablanka'da gerçekleşen terör eylemleri sonrasında Fas, dini kurumsallaşma sürecinde yeni bir döneme girmiştir. Bu süreçte aslında çok daha önce kurulan birçok kurum tekrar aktifleştirildiği gibi Din İşleri Bakanlığında bazı yeni kurumlar da

açılmıştır. Bu yeni dini kurumsallaşma sürecini başlatan, Fas Kralı VI. Muhammed'in 5. taht yılı konuşması ve yeni bir Din İşleri Bakanı atamasıdır. Fas Kralı VI. Muhammed, yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir:

“Ayrıca, cömert ve hoşgörülü dinimizin değerlerini pekiştirmek ve Maliki mezhebinin eşsizliğini korumak amacıyla, gençlerimizi yıkıcı dışsal akımlardan korumak için zamanımızın talepleri doğrultusunda açık bir içtihat çabasıyla dini alandaki reformun en iyi şekilde uygulanmasını sağlamaya kararlıyız. Dini alandaki reforma yalnızca eğitim ve kültür alanlarıyla tamamlayıcılık açısından yaklaşılmalıdır; aynı zamanda görüş farklılıklarının demokratik ifadesinin en mükemmel alanı olan siyasi alanda da bir reform yapılmasını gerektirir. Bu nedenle, din tarafından aktarılan dogmaların kutsallığı göz önüne alındığında, din ve siyaset arasında net bir ayırım yapılmalı, bu nedenle herhangi bir uyumsuzluk veya anlaşmazlıktan korunmalı, dolayısıyla dinin siyasi amaçlar için kullanılmasını önleme ihtiyacı duyulmalıdır. Gerçekten de Fas anayasal monarşisi altında din ve siyaset sadece Emirü'l-Mü'minin olan Kralın şahsında birleşmiştir. Bu nedenle, bize emanet edilen kutsal misyona uygun olarak, siyasetin kendi organları, kurumları ve alanları içinde yürütülmesini sağlamalıyız. Ayrıca dini meselelerin ulema meclisleri ve diğer yetkili organlar bünyesinde ele alınmasını ve ibadetlerin camilerde ve diğer uygun ibadet yerlerinde, garantörü olduğumuz ibadet özgürlüğüne tam saygı gösterilerek gerçekleştirilmesini sağlayacağız”(Discours de SM le Roi à l'occasion de la Fête du Trône, 2013).

Kral, yaptığı bu tarihi konuşma ile Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı bünyesinde yeni dini kurumların kurulacağını, yeni bir vizyon ortaya konulacağını, bakanlıkta açılan yeni birimler ile merkezî otoriteden yerele doğru ve birçok farklı başlıkta tüm halka ulaşacak çalışmalar yapılacağını ve yeni atadığı bakan Ahmet Tevfik ile bu dönüşümün Fas İslamı'nın sufi geleneği üzerinden geliştirileceğinin haberini vermiştir.

Bu çalışmada, VI. Muhammed'in 1999 yılında Fas'ta kral olmasından sonra Din İşleri Bakanlığı'nı tekrardan tasarlamak ve bakanlığın ülke içinde etkisini artırmak için geliştirdiği faaliyetlerden bahsedilecektir. Bu amaçla, ilk olarak Fas Dinî İşler Bakanlığının kuruluşu ve ilk kurumsallaşma süreci aktarıldıktan sonra VI. Muhammed döneminin başlaması ile bakanlığın yeniden kurumsallaşma sürecinde nasıl bir değişim geçirdiği aktarılacaktır. Bu değişimin gösterilmesi için vaka olarak seçilen kurum ise Yüksek Âlimler Konseyi (Conseil Supérieur Des Oulémas) olacaktır. Konsey örneği üzerinden Fas'ta dini kurumsallaşmanın dönüşümü anlatılmaya çalışılacaktır. Bu dönüşüm ve değişim ortaya konulurken Krallık tarafından yayımlanan Dahir (Kararname) ve bakanlığın resmi sitesinde yer verilen kurumun çalışmaları üzerinden bir analiz yapılacaktır.

1.Fas Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

1.1 Himaye Dönemi Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fransa, 1912 yılında Fes Anlaşması ile Fas'ı himaye altına aldıktan sonra aslında ülkede fiilen yönetimi de ele almıştı. Fransa, bu süreci Fas'ta bulunan ve aynı zamanda “Emirü'l-Müminîn” olan sultan ile sürdürecekti (J. Wyrzten, 2015: 3). Bu dönemde Fransız yönetiminin benimsediği ve “iki farklı Fas” kavramı ile tanımlanabilecek farklı bir politikası vardı. Bu “iki farklı Fas” fikri, himayenin ilk mukim generali Hubert Lyautey tarafından 1912'de tanımlanmıştı: “Biri işgal ettiğimiz, askeri açıdan zayıf, güçsüz ve prestijsiz bir Mahzen tarafından yönetilen; diğeri ise çok daha önemli, fanatik ve askeri açıdan güçlü, kontrolümüz dışındaki etkiler altında bize karşı birleşmiş, derin bir şekilde Fransa karşıtı Berberi kabileler” (J. D. Wyrzten, 2009: 87). Aslında Fas tarihine bakıldığında kurulan sultanlıkların da tüm mücadelelerinin bu iki güç arasında gidip geldiği görülmektedir (Lapidus vd., 2010).

Clifford Geertz'in “İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dinî Değişim” adlı eserinde de üstünde durduğu üzere, Fas'ta yönetim anlayışı Biladi's-Siba ve Biladü'l-Mahzen olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrıma göre, Fas sultanı siyasi, dini ve idari otoritesine uygun veya bu otoriteye uymayan Biladi's-Siba, merkezden uzak olan ve kontrol altında tutulması gereken, vergi vermeyi reddeden dağlık bölgeleri temsil ediyordu. Mahzen beldesi ise, merkezi otoriteyi koruyan ve resmi gücün muhafazasını

sağlayan bölgeyi temsil ediyordu. Böylelikle Fransız devleti, Fas'ta himaye döneminde merkez kontrolünü elinde tutabilmek adına Sultan'ın geleneksel güçlerinden faydalanmıştır (Geertz & Şahin, 2012).

Himayeyi tesis eden antlaşmadan da görülebileceği gibi, din işleri, sömürge yönetimi tarafından yüksek öneme sahip bir konu olarak ele alınmıştır. Fransızların İslam ülkelerinde gerçekleştirdiği ilk işgallerinden biri olan Mısır işgalinde ulemadan oluşan bir divan kurmaları da bu önemi net bir şekilde göstermektedir (Erol, 2022). Fes Antlaşması'nın birinci maddesinin ikinci paragrafı şöyledir: "Bu rejim, dini durumu, sultanın saygınlığını ve geleneksel itibarını, Müslüman dininin ve dini kurumların, özellikle de ülkede uygulanmasını koruyacaktır (Belal, 2013: 72-73). Reformdan geçirilmiş bir Şerif Mahzen örgütlenmesini içerecektir" (Bruce Benjamin, 2015: 142). 1912'deki geçici bir yeniden düzenlemenin ardından, yenilenmiş ve bazı fonksiyonlarında değişikliğe gidilmiş yeni Mahzen, yalnızca Fransız sömürge makamlarının yetkisi altında olmayan alanları (yani dışişleri, askeri ve mali işler) içeriyordu ve üç ana bakanlıktan oluşuyordu: Büyük Vezirlik, Adalet Vezirliği ve Vakıf Vezirliği. Fas'ta dini otoritenin geleneksel sembolleri himayeden çok önce kurulmuş olsa da Fas'taki dini yönetimin modern idari çerçevesi ve bugünkü Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı, Fransız sömürge yetkililerinin reform politikalarına dayandırılabilir (Bruce Benjamin, 2015).

Büyük Vezirlik, Adalet Vezirliği ve Vakıf Vezirliği; müstakil bir şekilde ve fiziksel olarak Kraliyet Sarayı'nda bir ofis şeklinde mevcuttu ve yetki alanları dâhilinde eşit statüdeydi. Başka bir deyişle Vakıf, sadrazama bağlı olmayıp doğrudan sultana karşı sorumluydu. Dini yönetim açısından, sadrazam, zaviyelerin ve şeyhlerin faaliyetlerini denetliyordu; Adalet Veziri din personelinin atanmasından sorumluydu. Vakıf Veziri ise din personelinin maaşlarını ödüyordu ve vakıfların yönetimi üzerinde tam kontrole sahipti. Bu küçültülmüş Mahzen, kâğıt üzerinde, belirli alanlar üzerinde münhasır kontrole sahip egemen Fas hükümetini oluştururken, "Resident-General" (Fas'taki Fransız sömürge yönetiminin en üst makamı) altındaki Fransız sivil ve askeri yetkililer ülkeyi "pasifize etme" ve yeniden düzenleme işleriyle uğraşıyordu.

Himaye döneminde, her ne kadar Din İşleri Bakanlığı kurulmuş olsa da çalışmalarını nizami ve sistematik bir şekilde sürdüreceği bir yapıya bürünmüş değildi. Bu dönemde hazırlanan birçok rapora göre de bakanlığın özellikle mali olmak üzere birçok konuda önemli değişikliklere gitmesi gerekiyordu. Bahse konu değişiklikler için de gerçekleştirilmesi gereken birtakım hedefler vardı. Bu hedeflere ulaşmanın yolu ise ancak etkisini tüm ülkeye yayabilecek modern bir idari yapı oluşturmaktan geçiyordu. Bu idari yapı için Fas'ın ilk himaye valisi Lyautey'in orijinal politikaları dikkate alındı. Bu kapsamda, Fas monarşisine ve Fas'a özgü geleneklere saygı gösterilirken, modern Avrupa kurumları ve uygulamaları devlet yönetimine aşamalı olarak dâhil edilmeye çalışıldı. Bu konuda Din İşleri Bakanlığı çalışmaları tam olarak istenilen seviyeye çıkamasa da Vakıf çalışmaları önemli bir aşama kat etmişti. Bu konuda kurumda bulunan yabancı görevlilerin etkisi de önemli bir rol almaktaydı.

Din İşleri Bakanlığının kurumsallaşma ve Fransa'dan bağımsız hareket etmesinin ilk emareleri II. Dünya Savaşı sürecinde başlamıştır. Bu süreçte Fas Krallığı'nın Amerika Birleşik Devletleri ile hareket etmesi ve ülkede Amerikan askerlerinin konuşlanmasına izin verilmesi; Fas'ın, Amerika'nın desteğini almasını ve Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasını sağlamıştır. Hatta II. Hasan, Amerika ile yapılan bu görüşmelerin Fas'ın bağımsızlık ateşini yaktığını açıkça belirtmiştir. (J. Wyrzten, 2015: 273) Netice olarak bu dönemde yavaş yavaş Fransa'nın etkisinden kurtulan ve Fransa'dan bağımsız politikalar yürütmeye başlayan Fas Krallığı, din işleri alanında da yeni bağımsız çalışmalar yapmaya başlamıştır.

1.2 Bağımsızlık sonrası Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

2 Mart 1956 yılında imzalanan bağımsızlık bildirgesiyle Fas Krallığı bağımsızlığını kazanmıştır. Fakat pratikte, bağımsızlık anlaşması yapılmasına rağmen ülkedeki yüz bine yakın Fransız askerinin varlığı ve Fransa'nın kültürel ve siyasi olarak etkinliğini sürdürmesi, Fransa'nın hâlâ Fas'ta önemli bir rol oynayacağını gösteriyordu (Miller, 2013). Diğer taraftan, Fas'ın bağımsızlığını kazanmasıyla

birlikte sultanlıktan modern krallığa geçiş kapsamında modern devletin sahip olması gereken bürokratik ve kurumsal çalışmalar da geciktirilmeden yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, her ne kadar İstiklal Partisi üyeleri itiraz etmiş olsa da Kral V. Muhammed, Din İşleri Bakanlığının Himaye döneminden kalan yabancı bürokratların bazılarını sahip çıkmış ve içlerinden bazılarını kurumda yüksek mevkilere getirmiştir. Bu isimlerden en önemlisi ve Fas'ta uzun süre çalışmış ve ardından da kurumla ilgili en temel eserlerden birini yazmış olan Luccioni'dir (Bruce Benjamin, 2015).

Luccioni'nin aktardıklarına göre, Fas'ta Fransa himayesi başladığında, Fas'ın din adamlarına düzenli şekilde ödeme yapacak bir kurumsal bir altyapısı yoktu ve dolayısıyla en önemli eğitim merkezlerinden biri olan Fez şehrinde birçok müderrisin ücreti ödenemiyordu. Himaye dönemi sonrası, Fas sultanının geleneksel güçlerinin etrafında toplanmış bürokratik yapılarının kurulması, Fas dini alanının ilk kurumsal çalışmalarından biri olmuştur. Bağımsızlığın kazanılması ile bu kurumsal yapı ve çalışanları muhafaza edilerek yeni bir anlayış etrafında görevlendirilmekteydi. Bu bağlamda ortaya çıkan görevlerden biri, bağımsızlığın kazanılmasında etkili olan milliyetçi-selefi ekibin güçlenmesine karşı Fas monarşisinin merkezi şekilde otoritesinin güçlendirilmesine katkıda bulunmak idi (Bruce, 2019: 50).

Fas milliyetçileri, Kral V. Muhammed'in 1953 yılında sürgün edilmesi üzerine büyük bir protesto gösterisi düzenlemiş, krallarının ülkeye geri dönebilmesi için yoğun bir mücadele vermişti. Milliyetçilerin düşüncesi, Kral'ın Fransa'ya karşı mücadelede önemli bir rol oynayacağı, bağımsızlığı kazandıktan sonra ise tamamen sembolik bir görev alacağıydı. Buna karşın, Kral V. Muhammed'in bağımsızlık sonrasında çok hızlı bir şekilde kurumsallaşma faaliyetleri başlatarak polis teşkilatı ve veliaht prens II. Hasan'ın emri altında askeri güçleri teşkil etmesi, kraliyetin sembolik bir görev değil ülkede mutlak güç olacağına emareleri olmuştur (Vermeren, 2016a: 21).

Bu güvenlik bürokrasisinin ardından Fas Krallığı'nın milliyetçi siyasilere karşı en önem verdiği kurumlardan bir diğeri ise Fas Dinî İşler Bakanlığı olmuştur. Çünkü Fas kralının sahip olduğu geleneksel güçlerin, modern devletin ilgili kanunlarına ve kurumlarına uygun hâle getirilmesi ve ardından bu geleneksel güçlerin tüm ülkeye nüfuz etmesi gerekiyordu. Kral V. Muhammed'in 1957 yılında atadığı ilk din işleri bakanı olan Muhtar el-Susi (Boukous, 1998) bu süreci yürütmeye başlamıştı bile. Burada kurumun en önemli stratejilerinden biri Fas'ın milliyetçi elit politikacılarına nazaran, Fas kralının geleneksel güçlerinin kırsalda ve şehirde alt kesime anlatılması ve onlara aktarılmasıydı. Ayrıca Fas Krallığı'nın bu dönemde yürüttüğü dini anlayış ise daha kapsayıcı ve genel bir çalışma üzerineydi. (Boukous, 1998)

V. Muhammed döneminde Fas Krallığı'nın modern kurumlarının birçoğu tesis edilmiş ve kraliyetin önemli rakiplerinden biri olan milliyetçi politikalar elimine edilmişti. Siyasetin modernleşme dönemiyle birlikte etkisinin azalmasından sonra, Fas'ta dini alanın şekillendirilmesi, dini eğitimin modernleşmesi ve Kral'ın sahip olduğu geleneksel güçlerin kurumsallığının artırılması gerekiyordu. Bu çalışmalar ise Fas Kralı II. Hasan döneminde gerçekleştirilecekti.

1.3 II. Hasan Dönemi Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fas'ın bağımsızlığını kazanmasını müteakip beş yıl içinde modern devletin önemli kurum-kuruluşları ortaya çıkmıştır; ancak bu kurum ve kuruluşların sağlam bir yapıya sahip olabilmesi için belirli bir zamanın geçmesi gerektiği bilinen bir gerçektir. Tam bu aşamada, II. Hasan'ın kral olması bu kurumsallaşmanın onun döneminde gerçekleşeceğinin işareti olmuştur. II. Hasan, kral olduktan kısa bir süre sonra, alması gereken birçok mühim karar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu kararlardan biri de İslam'ın devlet ve krallık için güçlü bir sembol olmasını devam ettirmek idi (Rollinde, 2004). Kral'ı "inanınların komutanı, ulusun yüce temsilcisi, birliğinin sembolü, sevletin dayanıklılığının ve sürekliliğinin garantörü" olarak gören siyasi sistemin "kilit taşı" oluşturan madde ise Fas Anayasası'nın 19.maddesidir. Bu madde kralı sadece Fas ulusunun temsilcisi değil, aynı zamanda İslami vizyona uygun olarak esasen siyasi bir topluluk olan ancak devletten farklı bir inanlar topluluğunun başı da yapmaktadır. (Rollinde, 2004)

II. Hasan dönemi, bir yandan güçlü siyasetin ve siyasetçilerin etkisinin kırıldığı bir dönem iken, diğer yandan da halkın dini hayatına etki edecek önemli kararların alındığı bir dönemdir. Bu dini kararlardan bazıları çok fazla gündem oluyordu. Bu kararlardan en önemlisi Ramazan ayından orucun zorunlu tutulması olmuştur. Bu karara yapılan protesto gösterileri sonucunda çok fazla kişi göz altına alınmıştır (Bruce Benjamin, 2015).

Bu dönemde, dini eğitim merkezleri milli eğitim merkezi hâline getirilerek Fas toplumunun önemli bir kısmının İslami hassasiyetlerini artırmak gayesiyle çocukların ilkökula başlamadan önce kuran kursuna gitmesi zorunlu tutulmuştur. Bu sayede her genç, devlet eliyle monarşinin sahip olduğu geleneksel güçleri öğrenmiş olmakta ve bağımsızlık döneminde çok popüler olan siyasetçiler etkisini yitirmeye başlamaktaydı. Yine bu dönemde, güçlü selevi, dini liderlerin etkisini kırmak amacıyla da ülkenin birçok yerinde bulunan tarikat ve zaviyelerin tekrardan faaliyete geçmesi sağlanmış, geleneksel zikirlerini kolayca icra edebilmeleri için uygun ortam tesis edilmiştir. Böylece krallık, ülkede birçok kesimin lideri olarak kendisini hakem rolüne çıkarmıştır. Böylece kral, hiçbir dini lider, cemaat lideri, politik lider ile aynı konumda bulunmayarak sahip olduğu gücün tek sahibi konumuna erişmiştir. Bu durum da hem himaye dönemi öncesinde hem de himaye döneminde ulemanın ve bazı politikacıların sahip olduğu ayrıcalıkların kaybolmasına sebep olmuştur (Tozy, 2013b: 134).

II. Hasan'ın dini alanı yeniden şekillendiren, geçmiş dönemde mühim bir güce sahip olan kişilerin etkisini kırma politikalarından başka gerçekleştirdiği mühim değişikliklerden biri de, dini eğitim veren kurumlarda yaptığı değişiklikler olmuştur. Tarihi, dini ve siyasi olarak önemli bir geçmişe sahip olan Fes Karaviyyîn Üniversitesini ise yayımlanan yeni kanunla farklı şehirlere bölmüş ve Rabat'ta Darülhadis El-Hassaniye Kurumu ismiyle yeni bir enstitü kurmuştur. Böylelikle Kral aldığı bu kararlar Karaviyyîn Üniversitesi'ni hem bölmüş hem de dini eğitimde rekabeti artıracak yeni modern kurumların oluşmasını sağlamıştır. Bu politikanın etkisi 80'li yıllarda net olarak görülmeye başlamıştır. Rabat'ta kurulan Darülhadis el-Hassaniye kurumunun mezunlarının birlik olup önemli makamlara gelmiş olması ve kurumun yeni modern dini eğitimciler olarak çok fazla yerde görev alması II. Hasan'ın politikasının kısa sürede etkisini hızlıca gösterdiğinin bir delilidir. Böylelikle Fas Kralı II. Hasan parçalanmış dini alanda, tek başına bir birleştirici güç olmaya başlamıştır (Tozy, 1999).

Din İşleri Bakanlığı, 1976'da yayımlanan yeni kanuna kadar aslında tüm çalışmalarını vakıfların kontrolü ve vakıfların sahip olduğu kurumların yönetimi sahasında gerçekleştirmiştir. Ancak Din İşleri Bakanlığının teşkilatı ile ilgili yayımlanan yeni kanunla bakanlığın kurumsal iskeleti yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Bu kurumsallaşma sürecinin ise Fas'ın en önemli milli hadiselerinden biri olan Yeşil Yürüyüş² (Vermeren, 2016b) ve ülkede ekonominin çok sıkıntılı dönemine denk gelmesi devletin çok fazla memur alımına gitmesine sebep olmuştur. Böylelikle teşkilatlarda çalışacak gerekli memur sorunu kolaylıkla çözülmüştür. Bu memur alımlarının en çok gerçekleştiği kurumlardan biri de Dini İşler Bakanlığı olmuştur. Sosyolog Muhammed Tozy de bu döneme tekabül eden politikaların, ilk defa dini alanda meslek icra edenlerin eğitilmesi ihtiyacını kabul eden idarenin zihniyetindeki derin bir değişime işaret ettiğini belirtir. Aynı zamanda yurt içinde verilecek din hizmetlerinin tespiti ve buna uygun kişilerin belirlenmesi çalışmaları da dinî kurumsal yapının etkisini artırdığını net bir şekilde ortaya koymuştur.(Tozy, 1999)

Fas'ta dini kurumların kurumsal tarihi açısından önemli köşe taşlarından biri İran Devrimi olmuştur. İran devriminin ardından tüm dünyayı etkisi altına alan "İslam Devrimi" dalgası Fas Krallığı'nın da önlem almasını zorunlu kılmıştır. Kral, ulemanın rolünü "canlandırmak" amacıyla 1981 yılında bir kanun yayımlayarak Bölgesel Ulema Konseyleri ve merkez bir Yüksek Âlimler Konseyi kurmuştur. Yayımlanan bu kanunun girişinde kral açıkça "yabancı ideolojilerin Fas ulusunun kimliğine ve otantik değerlerine yönelttiği tehlikeleri dikkate aldığını" ve bu tehdide karşı koymak için "en seçkin hukuk doktorlarının kendi himayesi altında ve emirlerine uygun olarak kendilerini organize ve koordine

² II. Hasan'ın Batı Sahra'yı Fas topraklarına katmak için 16 Ekim 1975'te halkını davet ettiği barışçıl ve popüler yürüyüş.

edecekleri kurumsal bir çerçeve ile desteklenen eylemini sürdürmeye karar verdiğini” belirtmektedir (Bruce Benjamin, 2015). Gerçekten de Tozy’nin belirttiği gibi, ulemanın marjinalleştirilmesi monarşi için tehlikeli hâle gelen ideolojik bir boşluk yaratmıştır. Bölgesel ulema konseyleri, devlet denetiminin bu bileşeni için etkili bir araç olmuştur: Bir yandan camilerde Ramazan ayı boyunca vaaz edecek vaizlerin isimlerini belirlerken, diğer yandan da bu dönemde resmî devlet kontrolü altına giren Cuma hutbesinin içeriğini denetlemekteydi (Tozy, 1999). Körfez savaşından sonra II. Hasan, uzun yıllardır süren “baskıcı” politikasından taviz vermeye başlamış, ülkenin ihtiyacı olan siyasi ve kurumsal geçişleri başlatmıştır. Bu anlamda hem “siyasal İslamcı” partilerin sisteme girmesini sağlamış, hem de atamış olduğu din işleri bakanları sayesinde ülkede yer alan farklı dini fikirlerin sorunsuzca birlikte yaşamasını sağlamıştır. Bu durumun en önemli göstergelerinden biri ülkede selefi düşünceye sahip kesimlerin de faaliyetlere devam edebilmeleridir. Kraliyetin tarihi olarak da dikkat ettiği en önemli nokta “Müminlerin Emiri”nin sahip olduğu geleneksel güçlere karşı herhangi bir itirazının olup olmamasıdır.

II. Hasan dönemi, bağımsızlığını kazanmış Fas Devletinin modern kurumlarının yavaş yavaş kendini oluşturması ile başlamıştır. Ardından küresel anlamda yaşanan her gelişme sonrası bu kurumların çalışmaları şekillenmiş ve krallık kurumları değişen dünyaya, esnek bir şekilde uyum sağlamıştır. II. Hasan, yaklaşık 20 yıl boyunca sürdürdüğü sert siyasi politika ile ülkede düzenin bozulmasına asla izin vermemiştir. Her ne kadar Arap Baharı sonrası “Fas İstisnalığı” üzerine önemli çalışmalar yapılmış olsa da Fas’ın bağımsızlığı kazandığı dönemden itibaren bölge ülkelerine nazaran devamlı olarak bir istisnalığı bulunmuştur. Komşu ülkesi Cezayir’de yaşanan iç mücadele, Irak-İran savaşı, Libya’da yaşanan sorunlara nazaran Fas Krallığı bu süreçlerden büyük bir siyasi çalkantı yaşamadan çıkmayı bilmiştir.

Bu süreçte Din İşleri Bakanlığı’nın faaliyetleri önemli bir rol oynamıştır. II. Hasan sonrası 1999 yılında kral olan oğlu VI. Muhammed ise, önce ülkede demokratik açılımları başlatmış ondan sonra da kurumların bu reform çalışmalarına uygun şekilde hareket etmesi için gerekli çalışmaları yapmıştır (Vermeren, 2016b: 74).

1.4 VI. Muhammed Döneminde Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı

Fas’ın 11 Eylül’ü olarak adlandırılan 16 Mayıs 2003 tarihinde Kazablanka’da gerçekleştirilen terör eylemleri Fas’ta Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı’nın reform sürecini hızlandırmıştır. Bir cuma akşamı meydana gelen ve aralarında Hotel Farah, Yahudi ibadethanesi, Belçika Konsoloslugu ve bir kulüpte gerçekleşen bombalı saldırılar Fas Krallığı’nın çok hızlı reaksiyon göstermesine sebebiyet vermiştir (Wainscott, 2018: 4). Zaten tüm dünyada büyük bir etki yaratmış 11 Eylül saldırıları sonrası dini alanda önemli bir değişimin sinyalini veren Fas Krallığı ülkeyi yasa boğan bu saldırılar sonrası yapılan bu dini reformların ne kadar önemli olduğunu anlamıştır (Abouyoub, 2012: 95).

Kazablanka saldırısı sonrası Fas Kralı VI. Muhammed, camiler ve geleneksel eğitimin yanı sıra dini vakıfların daha modern ve rasyonel bir şekilde yönetilmesi çağrısında bulunmuştur. Kral, ikinci olarak, bu dini reformları daha etkin bir şekilde uygulamak, gençlere ulaşmak ve kadınları da dâhil etmek için yerel ulema konseylerinin yeniden düzenlenmesi ve yasal kurumsal bağlamın dışında çalışan davetsiz misafirlerin etkisini önlemek için fetvaların Âlimler Yüksek Konseyinin tekelinde olmasının sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu kararlar neticesinde ülkesinde yabancı devletlerin kendi İslami anlayışlarını yaymasının önüne geçileceğini, tanımını yaptığı Fas İslamı’nın ülkenin her köşesinde yayılması için gerekli mücadeleyi başlattığını duyurmuştur. Son olarak, bu reformların kilit taşı ülke genelindeki İslami eğitimin rasyonelleştirilmesi, modernleştirilmesi ve birleştirilmesinde görülecekti ve bu kapsamda Darühadis el-Hassaniye müessesesi dini eğitimin yeniden yapılanma süreci için bir örnek seçilmiş ve özellikle Din ve Vakıf İşleri Bakanlığının yetkisi altına verilmiştir.

Bu yapısal değişikliklerin öncesinde, VI. Muhammed’in iktidara gelmesinden üç yıl sonra, 2002’de Ahmed Tevfik’in yeni Din ve Vakıf İşleri Bakanı olarak atanması zaten başlı başına önemli bir mesaj teşkil etmekteydi. Selefi Abdülkebir Alaoui M’Daghri, yirmi yıllık bakanlığı boyunca “Vehhabiliğe karşı daha uzlaşmacı görüşleri” ve Suudi eğitilmiş imamlara hoşgörüsüyle tanınmaktaydı.

Bu durum, “dini kamu işlerinde daha fazla devlet kontrolü talep eden” sufi lider Tevfik ile tam bir tezat oluşturuyordu (el-Katiri, 2013: 57). Sufi Buşişiya tarikatının bir üyesi olan Tevfik, aynı zamanda tarih alanında bir üniversite profesörüdür ve Fas’a gelişinden bu yana birbirini izleyen her hükümette kral tarafından Vakıf ve Dinî İşler Bakanı olarak yeniden atanmıştır. Bu atama, çok sayıda akademisyenin devletin “İslami aşırıçılıkla sufizm ile mücadele” ya da bu ve diğer sufi hareketlere ilgi duyan gençlere hitap etme hamlesi hakkında yorum yapmasına yol açmıştır. Genellikle “siyasi sağduyusu” ile tanınmasına rağmen Buşişiya, Haziran 2011’de Kazablanka’da kral tarafından desteklenen yeni anayasa lehine düzenlenen devasa bir mitingde 250.000 ila 300.000 kişiyi harekete geçirerek hem tarikatın etkileyici büyüklüğünü hem de takipçilerini harekete geçirme kapasitesinin yüksekliğini göstermiştir. Tasavvufun belirli biçimlerini teşvik eden Fas Devleti, özellikle Vehhabilik ve Şiiilik gibi “yabancı” İslam yorumlarının ülkede yayılmasını engellemek için net bir “Fas İslamı” modeli yaratmaya çalışmıştır. Maliki mezhebi ile ve Eş’arî akaidi de aynı şekilde İslam’a yönelik belirgin bir ulusal “Faslı” yaklaşımı vurgulamak için kullanılmakta ve nihayetinde hepsi de Emîrül-mü’minîn olarak kral tarafından somutlaştırılmaktadır.

Fas Din İşleri Bakanlığının krallıkta sahip olduğu “meşru” konumu göz önüne aldığımızda Ahmet Tevfik’in bakan olarak varlığını sürdürmesi, devletin 2004 yılında çizdiği gelenekte herhangi bir değişiklik yapmadan devam ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Her geçen yıl birçok farklı birimin açıldığı bakanlıkta, yurtdışını ilgilendiren birçok kurum açılmıştır bu durum artık ülke içinde dini anlayışın sorunsuz bir şekilde yerleştiğinin bir göstergesi olmuştur. Bakanlıkta yer alan birimlerden Yüksek Âlimler Konseyine vurgu yapılmasının nedeni ise, kurumun çok eskiden açılıp atıl kalması ancak VI. Muhammed’in kral olmasıyla birlikte tekrar faaliyete geçirilmesidir. Bir sonraki başlıkta ise konseyin sahip olduğu yetkilerle merkezde “resmi din anlayışı” geliştirip, bu anlayışı nasıl ve hangi araçlarla Fas’ın tüm şehirlerine aynı şekilde ulaştırdığı görülecektir.

2. Kurumsallaşma Örneği Olarak Yüksek Âlimler Konseyi

VI. Muhammed’in 2004 yılında yaptığı Kraliyet konuşması ile, yeni Fas İslamı’nın yoğun bir bürokratikleştirme ile rasyonalize edileceği ortaya net olarak koyulmuştur. Mohammed Tozy yeni Fas İslamı’nın; bir Eş’arî akaidi, Maliki geleneği ve bir Sufi maneviyatı üzerine inşa edileceğini belirtmiştir. Bakanlık ilk olarak Krallık tarafından belirlenen bu merkezi Fas içinde dinî kurumu yönetmek için kurmuştur. Fas bağımsızlığını kazandıktan sonra, 1980 öncesinde ortaya çıkabilecek sorunları bakanlık aracılığıyla çözmeye çalışmıştır. Ancak bakanlığın faaliyetlerinin daha organize olmasını ve istikrarlı bir şekilde ilerlemesini sağlamak için bir dizi alt kurum kurulmuştur. Bu kurumlardan ilki ve en önemlisi de Yüksek Âlimler Konseyidir (Tozy, 2013).

Bu konsey, 08 Nisan 1981 tarihinde 1.80.270 sayılı kanun ile kurulmuştur (Hamouda, t.y.-a). Ancak kurum o dönemde 2004 yılında yeniden faaliyete geçene kadar önemli bir çalışma yapmamıştır. Kral II. Hasan döneminde, fetva üretimi ve fetvalar üzerine çalışmalar yapan bu kurum ilk dönemde 15 üyeden oluşmuştur. 1984’te 1’i kadın olmak üzere toplamda 15 olan üye sayısı 2004’te 30’a, 2009’da ise bakan ve genel sekreter hariç 3’ü kadın toplamda 107’ye çıkmıştır. (Tozy, 2013: 136) Kurum yeni dinamizminin bir işareti olarak 2004 yılında yıllık toplantılarına yeniden başlamıştır. Yüksek Konsey başkent Rabat’taki merkezinde tek başına çalışmamaktadır. Daha fazla sonuç elde etmek için, Fas makamları tarafından vatandaşlara yaklaşma politikası benimsenmiş ve bu yolla Fas genelinde kademeli olarak yerel Ulema Konseylerinin kurulması hedeflenmiş ve bu sayı 2000’li yıllarda 80’i aşmıştır. Bununla birlikte, Yüksek Âlimler Konseyi ve ona bağlı yerel kuruluşlarının çalışmaları sadece Fas toplumunu muhafaza etmeye yönelik olmayıp aynı zamanda Fas toplumunu değiştirmeyi de amaçlamaktadır. Konseyin rolü, dini yorumlamada kullanılan pragmatizm ve rasyonaliteyi Faslı kitlelerde yaygınlaştırmaktır. Fas İslam’ını yerel ve küresel olarak çevresiyle, vatandaşlarıyla ve komşularıyla uzlaştırmayı amaçlamaktadır.

Tekrardan faaliyete geçen bu konsey, devletin camiler üzerindeki yapıcı kontrolünün güçlendirilmesi, Fas’ın dini aşırıçılığa karşı stratejisinin hayati bir bileşeni olmuştur. 2014 verilerine

göre Fas'ta yıllık iki milyar dirhem bütçeye sahip elli iki bine yakın cami bulunmaktadır. ("Le Maroc compte 50.000 mosquées dont le budget est de 2 milliards de DH/an", 2014) Diğer birçok İslam ülkesinde olduğu gibi bu camiler milyonlarca Faslının yaşamında hayati bir rol oynamaktadır. Camiler, ibadet yerlerinden çok daha fazla anlam taşıyan yerlerdir. Örneğin, dini ve siyasi tartışmalar yapılan, bazı kırsal bölgelerde toplumsal uyuşmazlıkları çözen mahkeme rolü üstlenen ve hem çocuklara hem de yetişkinlere eğitim vermek de dahil olmak üzere pek çok hizmet sunan sosyal mekanlar olarak görev icra etmektedirler. Özellikle kırsal bölgelerde bir sorun olan imamların birçoğunun eğitiminin yetersiz olması ve yakın zamana kadar genel olarak camiler üzerinde çok az devlet kontrolü bulunması nedeniyle, birçok cami radikal selefler tarafından ele geçirilmişti. Nisan 2004 tarihli 01.03.300 sayılı Kraliyet Kararnamesi (Dahir) uyarınca, Fas'taki tüm camiler İslam İşleri Bakanlığının denetimi altına alınmış ve bu tür ibadet yerlerinin yetkisiz İslami öğretiler ve gruplar tarafından kontrol edilmesini engellemek için bir güvenlik önlemi alınmıştır.

Camilerin kontrol altına alınmasıyla, dini bilginin üretimi ve "Fetva" gibi önemli meseleler hakkında yorum yapma meselesi de Konsey üzerinden tekelleştirilmiş ve kontrol altına alınmıştır (Tozy, 2013: 135). Dinî vaaz ve söylemler üzerindeki kontrolünü sıkılaştırmak için hükümet, özellikle garajlarda ve özel dairelerde bulunan ve aşırılık yanlısı ideolojileri vaz eden farklı İslami hareketler tarafından kullanılan düzinelerce camiye yerel düzenlemelere aykırı oldukları gerekçesiyle kapatmıştır. Uyumsuz camilere karşı devlet denetiminin ve cezalandırıcı eylemlerin uygulanması, devletin Fas'ın uzun süredir devam eden ılımlı dinî geleneklerine aykırı vaazlar verdiği iddia edilen camilerinde bazılarının yarı-dinsel anarşi olarak gördüğü bir dönemi sona erdirme stratejisinin merkezinde yer almaktadır. Yapılan çalışmalar neticesinde, imamın namaz kıldırmak şekli, ezanın nasıl okunacağına dair düzen, Cuma namazlarının hangi düzen içinde kılınacağına dair ince detaylar dahi ilgili yönetmeliklerle düzenlenmiştir (Tozy, 2013).

Konsey hem bakanlığın açıklamalarından hem de kralın yaptığı konuşmalardan aldığı mesajla yaptığı faaliyetleri "ılımlılık" üzerine tasarlamıştır. Ayrıca yine kurumun internet sayfasında ve faaliyetleri analiz edildiğinde³, ılımlı bir İslam'ın devletin dini kurumları aracılığıyla yayılmasının mümkün olduğunun vurgulandığı görülmektedir. Konsey'in bir diğer önemli görevi de Maliki mezhebi doktrinini modern bir yüzle geliştirip, takip etmek olmuştur. Bu konuda Fas'ta eğitimde reform çalışmaları başlatılmış, bu reform çalışmalarında eğitim bakanlığından sonra en önemli rolü. Din İşleri Bakanlığı adına Konsey üstlenmiştir.

Bu anlamda gerekli iş birlikleri ve ortaklıklar yapılarak eğitim sistemine katkı sağlaması dahi önerilmiştir. Örneğin Konsey'in resmi internet sayfasından yayımlanan bir bildiriye, "*dini bölünmelere yol açan bilgisizliğe, dini aşırılığa karşı direnç kazandıran ve koruyan "Emirü'l-Müminin" vasfının anlam ve faydalarından ilham almaya gelen uzak ve yakın insanlar olmuştur. Bu kişiler Fas'ın bir barış cenneti hâline geldiğini belirtmişlerdir. Ek olarak, mesajda Afrika ve Arap ülkelerinin dini işlerin yönetiminde Fas modelinden faydalanmak istedikleri belirtilmiştir*" (Hamouda, t.y.-c) Yine aynı mesajda, Fas Kralı VI. Muhammed'in Fas'ta okuma yazma bilmeyenlerle mücadele programına Konsey'in aktif bir şekilde dâhil edilmesi yönündeki direktiflerini ilettiği belirtilmiştir. Aslında buradan anlaşıldığı üzere, Yüksek Âlimler Konseyi yurtiçinde kazandığı kazanımların yurtdışına aktarılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kurumla kazanılan kurumsal hafızanın ve bürokratik faaliyetlerin 2010 sonrası bakanlıkta açılan birçok yeni birime aktarıldığı da anlaşılmaktadır. Çünkü yine kurumun internet sitesinde yayımlanan bir bildiriye, bakanlığın çatısı altında kurulan Fas Avrupa Ulemaları Konseyi, VI. Muhammed Afrika Ulemaları Vakfı, VI. Muhammed İmam, Vaiz ve Vaize Yetiştirme Okulu (*Au Maroc, le soft power passe par l'école des imams*, t.y.) gibi kurumların denetlenmesi ve aktif çalıştırılması için konsey altında yeni komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonların amacı; bakanlık birimlerinin eylem programlarının kalitesini arttırmak ve bu birimler arasında uzmanlık alışverişi için

³ Konseyin resmi sitesi için; <https://www.habous.gov.ma/fr/conseil-sup%C3%A9rieur-des-oul%C3%A9mas/531-conseil-sup%C3%A9rieur-des-oul%C3%A9mas-2>

mekanizmalar oluşturmak, ayrıca yerel eylem programları için genel çerçeve planı taslağının restorasyonu yoluyla bölgesel iş birliğini güçlendirmektir (Hamouda, t.y.-b).

Âlimler Konseyinin en son yaptığı açıklama ise 2021 yılının son günlerinde gösterime sokulan “Cennetin Hanımı” filmiyle ilgili olmuştur. Konseyin sitesinde yayımlanan bildiriye göre filmi yazan kişinin bir Şii hareketine mensup olduğu, aşırı fikirleri nedeniyle Kuveyt vatandaşlığından çıkarıldığı aktarılmıştır. Ayrıca Peygamber Efendimizin temsil edilmesi yani cisimleştirilmesinin ve Hz. Fatıma ile ilgili söylenen bilgilerin tamamen yanlış olduğu aktarılmıştır. Bu nedenlerle, Peygamber Efendimizin soyundan gelen Kral VI. Muhammed’in, başkanlığını yürüttüğü Yüksek Âlimler Konseyi bu filmin içeriğini kesin bir dille kınamış ve İslam tarihindeki yerleşik gerçeklerin açıkça tahrif edilmesini kategorik olarak reddettiğini ifade etmiştir. İslam’a ve Müslümanlara zarar veren bu tahrifat, tüm halklar tarafından reddedilmektedir. Zira bu tahrifat, özellikle de bu dönemde, ulusların çıkarlarına hizmet etmemektedir (elKettani, t.y.). Sonuç olarak Konsey, yetkili makamları bu konuda gerekli tüm tedbirleri almaya davet etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Konsey, ülke içinde gündem olan güncel meseleler hakkında da görüş bildirip, ilgili mercileri karar almaya yönlendirmektedir.

Sonuç

Fas’ın bağımsızlığından bu yana meşruiyetlerini İslam dini üzerinden güçlendirmeye çalışan Fas Kralları, dini alanı kontrol etmek için birçok kurumsallaşma faaliyeti gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar, Fransa’nın Fas’ı himaye ettiği dönemde başlamıştır. Himaye döneminin son bulmasıyla birlikte modern döneme geçişte Din ve Vakıf İşleri Bakanlığı korunmuş hatta yabancı çalışanlar bile muhafaza edilerek çalışmalarına müsaade edilmiştir. Özellikle II. Hasan döneminde bu bakanlık hem iç hem de dış politikadaki gelişmelere karşı savunma mekanizmaları oluşturmak için aktif olarak kullanılmıştır. Böylelikle Krallık bir yandan kendi meşru “dini” ve “siyasi” otoritesini güçlendirirken, diğer yandan ülkeye ya da kendisine yönelik muhalefeti sistem dışına itebilecek bir kurumsallaşmaya gidebilmiştir. Bunu dini kurumlar üzerinden yapmasının nedeni ise hem dini üretimi tekelinde tutmak hem de onun meşruiyetini kendi siyaseti için kullanmak istemesidir. Krallık, dindarların alacağı eğitimin müfredatını belirleyerek onlar üzerinde dini ve siyasi kontrolünü sürdürmek istemektedir.

Kurumsallaşma faaliyetleri, kurum çalışmalarının belirli bir forma sokmak, sistemli bir hâle getirmek ve organizasyon yapılarını oluşturmaktır. Düzensiz ve dağınık bir yapıdan daha düzenli ve toplu bir oluşumu tesis etmektir. Bu minvalde, kurumsallaşma, resmi müesseselerin teşekkül etmesiyle gayriresmi normların ve yönetsel ritüellerin ortaya çıkıp sürdürülmesini bir arada içermektedir. Bu anlamda da Kral VI. Muhammed babasından sonra önemli bir rol üstlenmiş, babasının başlattığı kurumsal çalışmaları daha düzenli ve tertipli hâle getirmiştir. Kurumların faaliyetlerin çok açık bir şekilde düzenlemiş, görev tanımları titiz bir şekilde tekrar yayımlanmıştır. Mesela, imamın nasıl namaz kıldıracağı, ezanın nasıl okunacağı, Cuma namazının nasıl kılınacağı gibi bütün detaylar kurumların yönetmeliklerinde belirtilmiştir.

VI. Muhammed’in 1999 yılında tahta geçmesinin hemen ardından küresel çapta artan terör eylemleri Fas Krallığı’nın dini alandaki kurumsallaşma işini çok daha ciddiye almasına sebep olmuştur. Bu kapsamda Fas devleti reform ve modernleşme çalışmalarını hemen başlatmış, bu çalışmaları yürütecek uygun bakan ve ekibini göreve getirmiştir. Özellikle de Fas’ta gerçekleşen terör eylemleri sonrası ise kurumsallaşma faaliyetleri artırılmış ve dini alan tamamen “kontrol” altına alınmıştır. Bu kontrolün en önemli göstergelerinden biri de Yüksek Âlimler Konseyi olmuştur. II. Hasan döneminde açılan bu konsey VI. Muhammed döneminde tekrar faaliyete geçirilmiş ve aktif bir şekilde çalışmalarını sürdürmüştür. Âlimler Konseyi’nin çalışmaları aracılığıyla Fas’ta “aşırı” din anlayışından daha ılımlı, modern, uyumlu, barışçı ve hoşgörülü bir din anlayışına geçilmiştir. Âlimler Konseyinin son dönemde yayımladığı bildiriye ve çalışma faaliyetlerine bakıldığında ise konseyin dinin kurumsallaşmasının ülke sathına yayılması sürecindeki rolü dikkat çekici olmuştur.

Kaynakça

- Abouyoub, Y. (2012). Peut-on parler d'exception marocaine? *Tumultes*, 38-39(1-2), 93-113. <https://doi.org/10.3917/tumu.038.0093>
- Au Maroc, le soft power passe par l'école des imams.* (t.y.). Libération. https://www.liberation.fr/planete/2016/12/19/au-maroc-le-soft-power-passe-par-l-ecole-des-imams_1536330/ Erişim tarihi: (6 Haziran 2023).
- Bayloqç, C., Hlaoua, A., & Stout, C. (2016). Spreading a "Moderate Islam"? Morocco's New African Religious Diplomacy. *Afrique contemporaine*, 257(1), 113-128.
- Belal, Y. (2013). L'islam politique au Maroc. *Pouvoirs*, 145(2), 71-81. <https://doi.org/10.3917/pouv.145.0071>
- Boukous, A. (1998). Mohammed Mokhtar Soussi. Figure emblématique de la différence. *NAQD*, 11(1), 101-118. <https://doi.org/10.3917/naqd.011.0101>
- Bruce, B. (2019). *Governing Islam Abroad: Turkish and Moroccan Muslims in Western Europe* (1st ed. 2019). Springer International Publishing: Imprint: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78664-3>
- Bruce Benjamin. (2015). *Governing Islam Abroad The Turkish and Moroccan Muslim Fields in France and Germany* [Doctorat en Science politique]. Institut d'Etudes Politiques de Paris.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi* (1er édition). Türk Tarih Kurumu.
- Discours de SM le Roi à l'occasion de la Fête du Trône.* (2013, Mart 25). Maroc.ma. <https://www.maroc.ma/fr/discours-royaux/discours-de-sm-le-roi-%C3%A0-l'occasion-de-la-f%C3%AAte-du-tr%C3%B4ne-0>
- El-Katiri, M. (2013). The institutionalisation of religious affairs: Religious reform in Morocco. *The Journal of North African Studies*, 18(1), 53-69. <https://doi.org/10.1080/13629387.2012.712886>
- elKettani. (t.y.). *Le Conseil supérieur des Oulémas condamne fermement le contenu du film "Saydiat Al Jannah"*. <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/6442-le-conseil-supérieur-des-oulémas-condamne-fermement-le-contenu-du-film-saydiat-al-jannah.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023).
- Erol, H. (2022). Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1798-1801). *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi / İstanbul University Journal of Sociology*, 42(1), 163-190. <https://doi.org/10.26650/SJ.2022.42.1.0014>
- Geertz, C., & Şahin, M. M. (2012). *İki Kültürde İslam: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim: Fas ve Endonezya'da Dini Değişim* (1. bs, C. 1). Küre Yayınları.
- Hamouda. (t.y.-a). *Conseil supérieur des Oulémas*. <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023).
- Hamouda. (t.y.-b). *La 26e session ordinaire du Conseil Supérieur des Oulémas approuve une série de recommandations.* <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/5240-la-26e-session-ordinaire-du-conseil-supérieur-des-oulémas-approuve-une-série-de-recommandations.html> (Erişim Tarihi: 6 Haziran 2023)
- Hamouda. (t.y.-c). *Message de fidélité et de loyalisme à SM le Roi, Amir Al Mouminine, à l'occasion de la clôture de la 18eme session ordinaire du Conseil Supérieur des Oulémas.* <http://www.habous.gov.ma/fr/conseil-supérieur-des-oulémas-2/2140-message-de-fidélité-et-de-loyalisme-à-sm-le-roi,-amir-al-mouminine,-à-l'occasion-de-la-clôture-de-la-18eme-session-ordinaire-du-conseil-supérieur-des-oulémas.html> (Erişim Tarihi: 06 Haziran 2023).

- Hodgson, G. M. (2006). What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, 40(1), 1-25.
- Johansen, B. (1988). Des institutions religieuses du Maghreb. *Arabica*, 35(3), 221-252.
- Kadir Canatan. (2012). Bilgi Sosyolojisi Açısından “İslam’ın Kurumsallaşması”. *Eskiyeni*, 24, 67-82.
- Lapidus, I. M., Ayyıldızoğlu, M., & Aktay, Y. (2010). *İslam Toplulukları Tarihi Cilt 2: 19 Yüzyıldan Günümüze* (5. bs, C. 2). İletişim Yayınları.
- Larousse, É. (t.y.). *Définitions: Baraka - Dictionnaire de français Larousse*. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/baraka/7906> (Erişim Tarihi: 31 Mayıs 2023).
- Le Maroc compte 50.000 mosquées dont le budget est de 2 milliards de DH/an. (2014, Aralık 1). *Médias24*. <https://medias24.com/2014/12/01/le-maroc-compte-50-000-mosquees-dont-le-budget-est-de-2-milliards-de-dh-an/>
- L’« exception marocaine » dans le contexte des soulèvements arabes. (t.y.). IRIS. <https://www.iris-france.org/43267-l-exception-marocaine-dans-le-contexte-des-soulevements-arabes/> (Erişim Tarihi: 03 Haziran 2023).
- Miller, S. G. (2013). *A History of Modern Morocco*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139045834>
- Rollinde, M. (2004). L’alternance démocratique au Maroc: Une porte entrouverte. *Confluences Mediterranee*, N°51(4), 57-67.
- Saghi, O. (2012). Une exception marocaine? *Les Cahiers de l’Orient*, 107(3), 151-153. <https://doi.org/10.3917/lcdlo.107.0151>
- Soage, A. (2013). Political Islam in Morocco: Is there an ‘exception marocaine’? *Middle East Review of International Affairs*, 17, 1-8.
- Tozy, M. (1999). *Monarchie Et Islam Politique Au Maroc, Édition Française* (2e éd. suivie d'une postface édition). Les Presses de Sciences Po.
- Tozy, M. (2009). L’évolution du champ religieux marocain au défi de la mondialisation. *Revue internationale de politique comparee*, Vol. 16(1), 63-81.
- Tozy, M. (2013a). 5. Des oulémas frondeurs à la bureaucratie du « croire ». Les péripéties d’une restructuration annoncée du champ religieux au Maroc: İçinde *La bureaucratization néolibérale* (ss. 129-154). La Découverte. <https://doi.org/10.3917/dec.hibou.2013.01.0129>
- Vermeren, P. (2016a). *II. Mohammed V et l’Istiqlâl (1956-1961): C. 5e éd* (ss. 20-31). La Découverte. <https://www.cairn.info/histoire-du-maroc-depuis-l-independance--9782707190659-p-20.htm>
- Vermeren, P. (2016b). *VI. D’Ahmed Dlimi à Driss Basri, le Maroc des « années de plomb » (1975-1990): C. 5e éd* (ss. 69-85). La Découverte. <https://www.cairn.info/histoire-du-maroc-depuis-l-independance--9782707190659-p-69.htm>
- Waincott, A. M. (2018). *Bureaucratizing Islam: Morocco and the War on Terror*. Cambridge University Press.
- Wyrzten, J. (2015). *Making Morocco: Colonial intervention and the politics of identity*. Cornell University Press.
- Wyrzten, J. D. (2009). Constructing Morocco: The colonial struggle to define the nation 1912-1956 [Thesis, Georgetown University]. İçinde *Dept. Of History, Doctoral dissertations, 2009*. <https://repository.library.georgetown.edu/handle/10822/553117>

Extended Abstract

The aim of this study is to reveal how and through which institutions the reforms in the religious sphere were realized after Mohammed VI became the king in Morocco. The questions we ask for this purpose are; which processes have influenced Religious Institutionalization in Morocco and how the structure of Religious Institutions has changed. The institution we have chosen as an example to demonstrate this change is the Supreme Council of Scholars. This study aims to contribute to the study of the institutionalization of religion with an example from a different geography. Thus, it will be an introduction for future comparison of religious institutionalization between Turkey and Morocco.

In this study, we have tried to explain the working style of this religious institution, which is important as the transmitter and guardian of the legitimacy rituals of the Kingdom, through the theories of institutionalization and institutionalization of religion. Therefore, the study proceeds on the assumption that while the institution constructs something, it also influences our behavior and social interactions. Thus, we can say that institutions shape people's behavior, that is, they both set a constraint and cause our behavior and decisions to emerge. According to another definition, institutions have emerged as a special type of social structure with the potential to change actors. At the same time, institutions and institutionalization ensure the "regularity of behavior", making actions orderly and controlled, as well as regulated and put into practice according to the circumstances of life. In fact, institutionalization also accompanies the process of making the weak activities of fully institutionalized institutions more inclusive and broadly effective. Thus, institutionalization activities are to bring the work of an institution into a certain form, to make it systematic and to create organizational structures. It is to establish a more organized and collective formation from an irregular and disorganized structure. In the case of Morocco, the bureaucratization of religion enables the state to encourage the loyalty of not only the existing religious elites but also the future religious elites. In the Kingdom of Morocco, the institutionalization of religion has proceeded in this way, with scattered religious activities and organizations attempting to unify under one roof. For this reason, previously established but inactive institutions have been reactivated. New institutions and units were opened and sharing and joint work programs were organized.

In Morocco, the Ministry of Religion and Foundation Affairs has been the most strategic and important institution in the Kingdom of Morocco. This is evident from the fact that the Ministry has a special office inside the King's palaces. At the same time, the strategic importance of this ministry can be inferred from the work of the Supreme Council of Scholars, which is the institution with the most intense public relations and contact. The production of religious knowledge and its uniform application in all areas of the country has recently emerged as a very important reality. At this point, the role of the council as both a center of production and implementation through local councils is tried to be conveyed in this study. The Council's developments in taking responsibility for current issues, keeping up with the technological age and providing the public with information that is accessible to the whole public are noteworthy points. Therefore, in this study, the work of the Supreme Council of Scholars was chosen as a case study and the research questions were answered by analyzing the work of this institution.

As a result of this study, it has been revealed from the working areas of the institution and the King's discourses that the Supreme Council of Scholars has a great importance in the religious reforms carried out by the Kingdom of Morocco, especially after the reign of Mohammed VI. In addition, it has also been determined that the experiences gained from the Council have an impact on the Religious Diplomacy activities, which have been increasingly influential in recent times. The authority of the boards under the Council over Moroccan citizens in Europe and the new institutions opened for the training of Imams are examples of such activities. The role of religion in the image of the Kingdom of Morocco as a strong, balanced country on the African continent has been mentioned in many studies. However, it is a fact that studies on the impact of the units established under the Ministry will gain more importance in the future. In particular, a study on how much budget the institutions have in terms of economic terms with the dates will be valuable in a different economic reading over the symbolic and religious role of the institution.